

ERFGOED BRUSSEL

be style
be heritage
be .brussels

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest
September 2016 | N° 19-20

Dossier **STIJLEN GERECYCLEERD**

DOSSIER

VARIATIES OP EEN STIJL

DE KONINGSSTRAAT EN HET NEOCLASSICISME

CHRISTOPHE LOIR
HOGLERAAR AAN DE
UNIVERSITÉ LIBRE DE BRUXELLES

Salon van het Hôtel Errera
(© KIK-IRPA).

DE KONINGSSTRAAT, DIE OP HET EINDE VAN DE 18DE EEUW WERD AANGELEGD ALS ONDERDEEL VAN DE KONINGSWIJK, LUIDT HET BEGIN IN VAN HET NEOCLASSICISME IN BRUSSEL. Bij de verlenging van de Koningsstraat, vanaf het Leuvenseplein tot de Schaarbeekse Poort (1822), en nadien tot het Koninginneplein (1828) op het grondgebied van Schaarbeek en Sint-Joost-ten-Node, is deze op de klassieke oudheid geïnspireerde stijl nog zeer dominant aanwezig. In de tweede helft van de 19de eeuw echter gingen de aanleg van het Congresplein, de bouw van een kerk op het Koninginneplein, de vervanging van een deel van de huizen in het kader van de sanering van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk en de modernisering van sommige neoclassicistische huizen door particulieren gepaard met een diversificatie van de artistieke inspiratiebronnen.

In de 19de eeuw was de Koningsstraat een van de voornaamste straten van Brussel (afb. 1 en afb., 2). De auteurs van de reisgidsen uit die tijd kwamen superlatieven tekort om haar pracht te beschrijven. Frédéric Gautier bijvoorbeeld schreef in 1827 dat zij 'kan wedijveren met de mooiste straten in de grote Europese hoofdsteden'¹. In de befaamde gidsen van Alphonse Joanne werd zij omschreven als 'de breedste en meest monumentale van de stad'².

De Koningsstraat, resultaat van verschillende architecturale en stedenbouwkundige 'lagen', biedt een gevarieerde waaier aan historische bouwstijlen, van het einde van de 18de tot het begin van de 20ste eeuw. Over haar lengte van twee kilometer bezit zij een aantal opmerkelijke voorbeelden van neoclassicistische, neorenaissance- en eclectische architectuur die het werk zijn van beroemde architecten: Barnabé Guimard introduceerde er het Franse neoclassicisme op het einde van de 18de eeuw, Tilman-François Suys vermengde dit neoclassicisme met neorenaissance in de jaren

1830, Jean-Pierre Cluysenaar, Joseph Poelaert, Henri Van Overstraeten en Antoine Mennessier beoefenden er in het midden van de 19de eeuw diverse historische stijlen en omstreeks de eeuwwisseling moderniseerden Paul Hankar en Paul Hamesse sommige van deze gebouwen in art-nouveaustijl.

.....
HET NEOCLASSICISME EN DE HERINTERPRETATIE VAN DE OUDHEID

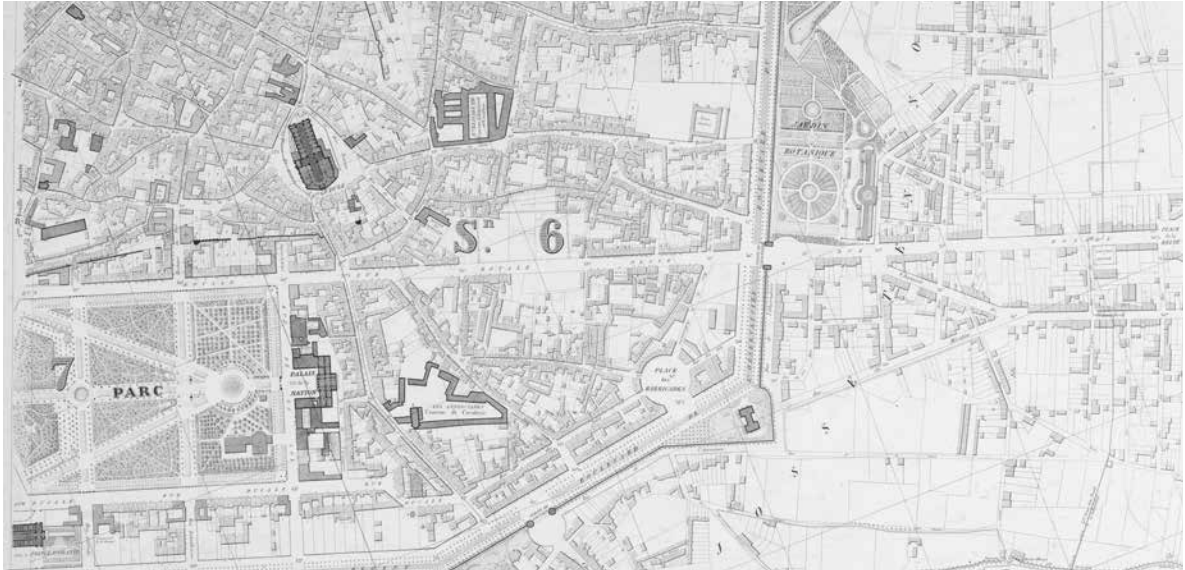
Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw vormden nieuwe archeologische opgravingen (Herculaneum, Pompeï) de aanleiding voor reizen naar Italië (Grand Tour) en de verspreiding van talrijke werken over de oudheid (zoals het *Recueil d'antiquités* van graaf Caylus). Deze nieuwe belangstelling voor de klassieke antieke cultuur (van Grieken en Romeinen) zou zowel de architectuur als de schilderkunst, beeldhouwkunst en sierkunsten beïnvloeden. Het neoclassicisme, dat zich vanaf de jaren 1760 ontwikkelde en de barok- en rococostijl zou verdringen,

inspireerde zich op de vormen en de verhoudingen van de Grieks-Romeinse architectuur. Het was de eerste van een hele reeks historische stijlen die opgang zouden maken.

In Brussel verspreidde het neoclassicisme zich door de aanleg van het Martelarenplein (1774-1776) en de Koningswijk (1775-1785), waar het eerste deel van de Koningsstraat deel van uitmaakt. In de Koningswijk was de klassieke oudheid overal aanwezig, meer bepaald in het perspectief van het Koningsplein, in de beelden die het Warandepark versierden en in de gevels en de interieurdecoratie van de aristocratische hotels die er werden gebouwd.

Het Koningsplein vormt waarschijnlijk het meest voldragen voorbeeld van antieke invloeden in de openbare ruimte. Het monumentale perspectief vanaf de Hofberg in die tijd bood het geënceneerde beeld van een Romeinse *imperator* voor een tempel in antieke stijl.

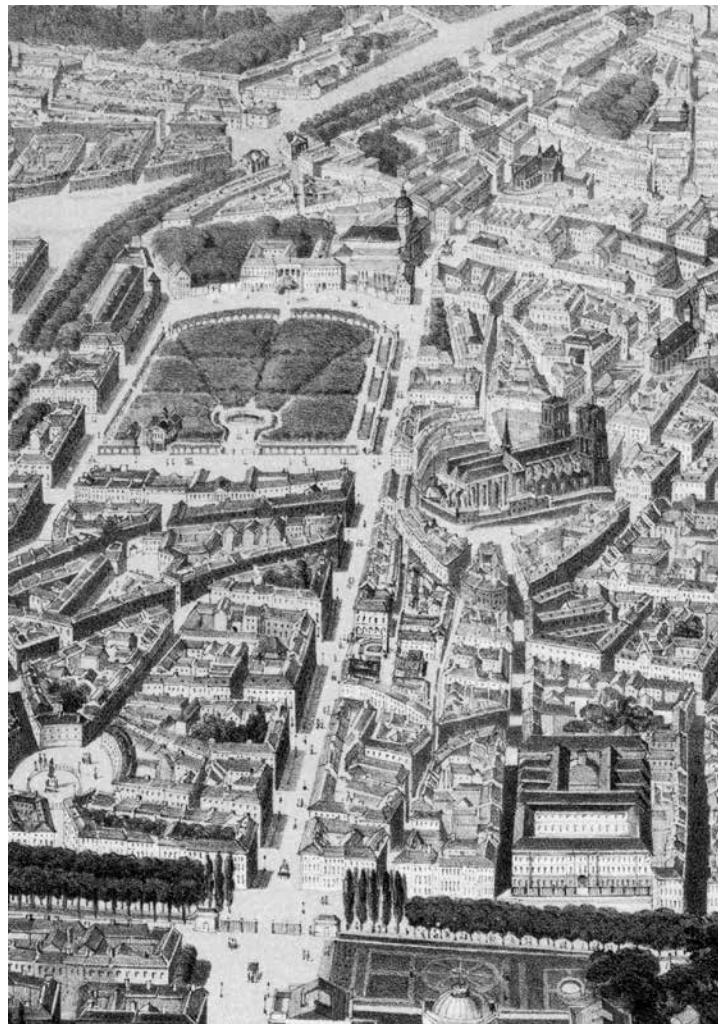
Meerdere antieke elementen zijn

Afb. 1

Plan van Brussel door Craan, met de verlenging van de Koningstraat tot aan het Koninginneplein, 1835 (© SAB).

herkenbaar in de architectuur van de gebouwen langs de Koningstraat, zoals het driehoekige fronton dat algemeen gebruikt wordt om de monumentaliteit of zelfs de hiërarchie van sommige gebouwen te onderstrepen. Buiten de gevel van het paleis van Karel van Lotharingen, het Martelarenplein en het Koningsplein (boven de zuilenrij van de kerk), treffen we het ook aan op de gevels van de woningen langs de Koningstraat. Soms bekroont een driehoekig fronton drie (voormalig hotel Errera, Koningstraat 14) of zelfs vijf traveeën (voormalig hotel de Ligne, Koningstraat 72). Deze twee aristocratische hotels werden op het einde van de 18de eeuw gebouwd naar de plannen van architect Barnabé Guimard, die ook de globale supervisie had over de aanleg van de Koningwijk. De bekroning van drie traveeën met een breed driehoekig fronton wordt de hele 19de eeuw toegepast over de hele lengte van de Koningstraat, o.a. op de nrs. 310-314 (daterend uit 1841) (afb. 3), 11-13 (uit 1874-1876) en 25-27 (uit 1877). Bij minder

Afb. 2

Zicht vanuit de lucht van Brussel omstreeks 1850, detail (© SAB).

Afb. 3
Koningsstraat nrs. 310-314, Sint-Joosten-Node (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

imposante (smallere) gebouwen zien we soms een fronton van één travee (o.a. Koningsstraat nrs. 286 en 290). Voor het merendeel van de neoclassicistische gevels, die vaak zeer sober zijn, beperken de antieke verwijzingen zich tot de decoratieve elementen van het hoofdgestel (in het bijzonder de getande kroonlijst) en de algemene principes van de antieke architectuur (regelmaat, symmetrie, verhoudingen) (afb. 4).

Op het keerpunt van de 18de en 19de eeuw komt de invloed van de oudheid in het algemeen nog nadrukkelijker tot uiting in de decoratie van het interieur. De rijke decors van het Hôtel Errera en het Hôtel de Ligne getuigen hier nog van³. Ze zijn gedeeltelijk geïnspireerd door de fresco's die werden blootgelegd na de herontdekking van de sites van Herculaneum (1711) en Pompeï (1748).

De oudheid is niet alleen aanwezig in de gevels of interieurs van de woningen, maar ook in de publieke ruimte, via de beeldhouwkunst. Dat is zeer nadrukkelijk het geval in het

Afb. 4
Koningsstraat nrs. 253-261, Schaarbeek: neoclassicistisch geheel van vijf burgerwoningen gebouwd tussen 1867 en 1876 (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

Warandepark, het eerste publieke park van de stad, gelegen langs het eerste gedeelte van de Koningsstraat (afb.5). Wandelaars kunnen hier, dankzij een zestigtal beeldhouwwerken, figuren uit de antieke mythologie of de Grieks-Romeinse geschiedenis bewonderen. Sommige zijn kopieën van beroemde antieke originelen zoals de Apollo van het Belvédère, waarvan het origineel sinds het begin van de 16de eeuw bewaard wordt in de verzamelingen van het Vaticaan, en de Apollino (ook Jeugdige Apollo of Apollo Medici genoemd) die sinds 1769 bewaard wordt in de Galleria dei Uffizi te Firenze en waarvan een kopie omstreeks 1770 vervaardigd werd door beeldhouwer François-Joseph Janssens na zijn reis naar Italië. Verspreid in het park treffen we ook beelden aan van Thetis en Leda, Lucrecia, Alexander de Grote, Cleopatra, Mercurius, Diana, Narcissus, Meleagra, Adonis, Flora, Pomona en Venus. Rond de grote rotonde, het symbolische middelpunt van het park, tronen de borstbeelden van twaalf Romeinse keizers⁴ (afb. 6a, 6b en 6c).

DE RECYCLAGE VAN EEN PANORAMISCH PLEIN TOT HERDENKINGSPLEIN OF DE DIALOOG TUSSEN HET NEO-CLASSICISME EN DE ANDERE HISTORISCHE STIJLEN

Vanaf de jaren 1830 werd de oudheid niet meer unaniem beschouwd als enig na te volgen model en kwam er een einde aan de dominantie van het neoclassicisme in de architectuur. De inspiratiebronnen werden gevarieerder en ook andere historische stijlen werden 'gerecycleerd'. Die periode werd in het algemeen gekenmerkt door een intense belangstelling voor het verleden, wat verband hield met de sterke nationale gevoelens na de Belgische onafhankelijkheid. Tegen die achtergrond werden trouwens twee instellingen opgericht: de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (1834), die de bronnen voor de geschiedenis van België moest opsporen, bestuderen en ontsluiten, en de Koninklijke Commissie voor Monumenten (1835), die het monumentale erfgoed van het land diende te beschermen.

De diversificatie van de historische stijlen kwam al vroeg tot uitdrukking langs de prestigieuze Koningsstraat, vooral in de omgeving van de *place des Panoramas*, zowel ten tijde van de aanleg ervan als toen dit plein, dat een panoramisch uitzicht bood over de stad, werd omgevormd tot plaats van herdenking (huidige Congresplein).

De in 1824 opgetrokken gevel voor de woning en het atelier van de destijds beroemde schilder François-Joseph Navez (gesloopt), ter hoogte van de *place des Panoramas*, was waarschijnlijk de eerste gevel langs de Koningsstraat die teruggreep naar de Italiaanse renaissance (zuilen, beelden, bas-reliëfs)⁵. Voor het ontwerp ervan deed Navez een beroep op twee architecten: de Parijzenaar Alexandre Bénard en Tilmann-François Suys.

Afb. 5

De Koningstraat ter hoogte van de ingang van het Warandepark, postkaart, begin 20ste eeuw (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Uiteindelijk zou het ontwerp van deze laatste gerealiseerd worden. De briefwisseling tussen Navez en de gemeentelijke administratie om de plannen goedgekeurd te krijgen toont aan hoe moeilijk het was voor particulieren om zich te onttrekken aan de dwingende stedenbouwkundige voorschriften opgelegd door de bouwvergunningen, vooral wat betreft de hoogte of de strikte beperking van uitstekende gedeelten. Suys verdedigde de originaliteit van zijn ontwerp met het argument *'c'est l'habitation d'un artiste, mais non pas d'un paisible rentier'*⁶. De administratie vond het echter 'disparaat', tot grote ergernis van Suys: *'Qu'entendent-ils par disparate? S'élever un peu plus haut que les voisins, serait-ce un disparate à leurs yeux? Il me semble que cela ne peut que couper la monotonie des lignes... basta basta, c'est battre la tête contre le mur que de vouloir les faire entendre raison. Tâchons de les contenter autant que possible.'*⁷ Navez vond een compromis waardoor hij toch een gevel kon laten bouwen die zich van de andere neoclassicistische woningen onderscheidde. De zaak werd een voorbeeld, dat zelfs

ter sprake kwam toen de kwestie van de bouwvergunning werd behandeld tijdens de parlementaire besprekingen over de Gemeentewet in 1835. Volksvertegenwoordiger Desmanet de Biesme verwees ernaar in zijn pleidooi om paal en perk te stellen aan de te strenge bouwvergunningen: *'Il me semble que quand les particuliers n'empiètent pas sur la voie publique, on devrait leur permettre de suivre leur fantaisie. J'en citerai un exemple. M. Navez, peintre, a fait construire dans la rue Royale sa maison à la manière italienne.'*⁸

Nog op de *place des Panoramas* (Koningstraat nrs. 79-81) bouwde de jonge en ambitieuze architect Jean-Pierre Cluysenaar in 1840, terwijl hij bezig was met de realisatie van de Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen (in neorenaissancestijl), een groot geheel dat eveneens opviel door zijn originaliteit (afb. 7). Het ging oorspronkelijk om drie woningen waarvan het rechtse gesloopt werd bij de aanleg van de Congressstraat. Het viel op door de gevelcompositie (onderbouw met keldervensters en deuren) en de rijke decoratie, in het bijzonder

de superpositie van de drie klassieke orden met halfzuilen (Dorisch op de verhoogde benedenverdieping, Ionisch op de bel-etage en Korintisch op de tweede verdieping). Vergeleken met de traditionele neoclassicistische gevel van het aanpalende herenhuis op nr. 83 springt de originaliteit van het ontwerp van Cluysenaar ook vandaag nog in het oog.

In het midden van de 19de eeuw heerste er op de *place des Panoramas* een felle architecturale wedijver. Naast de individuele initiatieven van Navez en Cluysenaar zouden drie grootschalige projecten deze ruimte grondig van uitzicht doen veranderen: het project om de boven- en benedenstad te verbinden via de *bas-fonds*, die lager gelegen waren dan de Koningstraat, het project om van de *place des Panoramas* een plaats te maken waar de oprichting van de jonge Belgische staat in herinnering zou worden gehouden en het project om twee gebouwen op te trekken op de hoek van de Koningstraat en de noord- en zuidkant van het nieuwe plein. Meerdere jaren van debatten en polemieken, van ontwerpen en

Afb. 6a

Apollo, kopie van de Medici Apollo van François-Joseph Janssens ca. 1770, Warandepark, Brussel (© B. Caudertier).

Afb. 6b

Diana, Warandepark, Brussel (© GOB).

Afb. 6c

De borstbeelden van de Romeinse keizers rond de rotonde in het Warandepark, Brussel (© GOB).

wedstrijden mondden uit in de bouw van een monumentale trap en een overdekte markt op de plaats van de *bas-fonds* door Cluysenaar (1848-1857, gesloopt), de bouw van twee symmetrische herenhuizen in eclectische stijl met sterke neorenaissance-inslag door Joseph Poelaert (1850-1852), en de oprichting, eveneens door Poelaert met medewerking van meerdere beeldhouwers, van de Congresskolom (ingehuldigd in 1859), geïnspireerd op de antieke herdenkingszuilen, in het bijzonder de zuil van Trajanus in Rome. De verwijzingen naar de oudheid beperkten zich hier trouwens tot de kolom zelf. Het beeld van Leopold I op de top, vervaardigd door Guillaume Geefs, was niet langer zoals dat van Karel van Lotharingen een halve eeuw eerder getooid met antieke kleding en attributen.

De twee gebouwen van Poelaert die de Congresskolom omkaderen, laten bijzonder goed zien welke rol de stijlrecyclage speelde voor de typologie van de paleizen en welke reacties deze stilistische vernieuwing teweegbracht. In de jaren 1840 inspireerden

meerdere architecten zich op de paleizen uit de Italiaanse renaissance (bijvoorbeeld door de rechthoekige vorm van het gebouw, de gebogen frontons van de bel-etage, de hoekkettingen, de ver uitstekende kroonlijst, de attiekbalustrade, enzovoort), met name in de Leopoldswijk die toen in de steigers stond. Het neoclassicisme kreeg geleidelijk aan een neorenaissance-toets, zoals bij de hotels op het Congressplein, waarvan enkele elementen zowel aan de Italiaanse als Franse renaissance ontleend zijn en die een 'hybride architectuur' creëerden die sommige tijdgenoten in de war bracht maar anderen enthousiasmeerde. Zo bijvoorbeeld de auteur van een artikel in het Journal belge de l'Architecture die het opnam voor de 'hybride' stijl van de hotels van Poelaert: *'Il serait difficile de préciser le style auquel appartient cette architecture; grave défaut pour ceux de ces archéologues qui contraindraient volontiers nos artistes à se conformer servilement aux moindres détails de l'un ou de l'autre des styles qu'ils ont définis, et qu'ils ont horreur de ce qu'ils appellent une architecture hybride. Ainsi, ces savants observeraient que,*

tandis que l'étude générale des profils, la balustrade de couronnement, etc., appartiennent à la Renaissance italienne, le galbe des consoles, la balustrade à entrelas [sic] du balcon, etc., sont de la Renaissance française. Quel que soit notre respect pour les modèles de l'art, nous ne saurions approuver une critique aussi absolue; si l'on a dit avec raison que: choix de pensées est invention, on peut dire qu'il y a du génie à composer d'éléments divers un ensemble satisfaisant'.

.....
STILISTISCHE VERNIEUWING VAN DE RELIGIEUZE ARCHITECTUUR: DE KONINKLIJKE SINT-MARIAKERK

De toenemende verstedelijking van de randgemeenten vanaf de jaren 1840 leidde tot de oprichting van nieuwe parochies en de bouw van kerken die de veelheid aan inspiratiebronnen reflecteren die zo typisch is voor het midden van de 19de eeuw. Enkele voorbeelden zijn de neoclassicistische Sint-Jan-en-Sint-Niklaaskerk van J.P.J. Peeters (1847-1849) in Schaarbeek (afb. 8),

Afb. 7

Koningsstraat nrs. 79-81 en 83, Brussel, arch. Jean-Pierre Cluysenaar, 1840 (A. de Ville de Goyet, 2016 © G0B).

de Sint-Jozefkerk in Italiaanse neo-renaissance van Tilman-François Suys (1842-1849) in de Leopoldswijk, en de Sint-Bonifatiuskerk in flamboyante neogotiek van Joseph-Jonas Dumont (1846-1849) in Elsene.

De Koninklijke Sint-Mariakerk op het Koninginneplein past in deze algemene context van stilistische vernieuwing van de religieuze architectuur, maar onderscheidt zich door de sterke symbolische waarde vanwege haar strategische ligging: op het einde van het monumentale perspectief gevormd door de meest prestigieuze verkeersas van de hoofdstad, de Koningsstraat (afb. 9). De bouw, die een lange en complexe geschiedenis kende, begon in 1847. Het is een vroeg voorbeeld van eclectische religieuze architectuur, die onder meer diende om verschillende politieke gevoeligheden te verzoenen¹⁰. De architect, Henri-Louis-Désiré Van Overstraeten, combineerde neoromaanse, neogotische en neorenaissance-elementen met een dominante neobyzantijnse vormgeving (afb. 10). Hij verdedigde zijn esthetische keuzes in een in 1850 postuum uitgegeven boek, *Architectonographie des Temples chrétiens*. Opmerkelijk is de keuze om opnieuw ruwe materialen te gebruiken (hier zandkalksteen en hardsteen). Dit

kondigt reeds de geleidelijke verdwijning aan van de gevelbepleistering die zo kenmerkend was voor het neoclassicisme. Daarbij werden de gevels systematisch bekleed met een laag kalkmortel die nadien met olieverf werd overschilderd in een lichte kleur zoals die van witsteen.

.....

DE AANLEG VAN DE ONZE-LIEVE-VROUW-TER-SNEEUW-WIJK EN DE BEVESTIGING VAN HET ECLECTICISME

De sanering van de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Sneeuwwijk in het laatste kwart van de 19de eeuw (de onteigeningen begonnen in 1875) bracht de reconstructie mee van talrijke gebouwen aan de Koningsstraat die in het tweede gedeelte van de straat aan de nieuwe wijk grensden (onpare huisnummers). Deze operatie, waarbij de bestaande neoclassicistische gebouwen vervangen werden door nieuwe in eclectische stijl, versterkte nog de stilistische diversiteit van deze straat. Het eclecticisme, dat toen sterk in de mode was, onderscheidde zich van het neoclassicisme niet alleen door de verscheidenheid aan inspiratiebronnen maar ook door de overdaad aan decoratie, de veelkleurige materialen en de neiging

om elke gevel te individualiseren. De architecten slaagden er doorgaans echter in om deze nieuwe stijl in het bestaande neoclassicistische stadslandschap te integreren, door onder andere aandacht te besteden aan een zachte transitie. De gebouwen die tussen 1874 en 1876 aan de Koningsstraat werden gebouwd door architect Antoine Mennessier, ontwerper van de nieuwe wijk, zijn hiervoor exemplarisch. Op de hoek van de Onderrichtstraat en de Koningsstraat (nrs. 11-13) verbouwde hij twee neoclassicistische gebouwen uit de Hollandse tijd zonder de stijl ervan fundamenteel te veranderen. De decoratie was overvloediger (bv. door de monumentale pilasters), maar de bepleistering, de klassieke vormtaal (onder meer het driehoekige fronton met gootklossen en tanden boven de drie centrale traveeën aan de Koningsstraat) zorgden ervoor dat dit gebouw, dat zichtbaar was vanuit het eerste gedeelte van de straat, harmonisch werd afgestemd op de oorspronkelijke architectuur. Na dit overgangsgedebouw werden de stijlverschillen groter. Op de nrs. 25-27 opteerde Mennessier nog voor een bepleisterde gevel en driehoekig fronton, maar hij voegde over drie traveeën en twee verdiepingen een imposante houten erker toe in neo-Vlaamse renaissancestijl. Het gebouw op de nrs. 17-19 is een rijkelijk gedecoreerde eclectische woning met voornamelijk Italiaanse en Vlaamse renaissance-elementen, die door het zichtbare gebruik van baksteen en witsteen breekt met de vroegere bepleisterde gevels.

.....

DE LANDHUIZEN

In de eerste helft van de 19de eeuw lieten vele huiseigenaars een landhuis bouwen in de gemeenten rond Brussel die toen nog zeer landelijk waren en volop ruimte boden voor tuinen en allerlei bijgebouwen.

Omstreeks 1835 gaf markies de Cazeaux architect Tilman-François Suys opdracht een villa te bouwen langs het laatste, nog weinig bebouwde gedeelte van de Koningstraat op het grondgebied van Sint-Joost-ten-Node (ter hoogte van de nrs. 292-298), niet ver van de Kruidtuin die toen pas door dezelfde Suys was gebouwd. Deze villa, met centraal grondplan en zuilengang aan de voorgevel, was een vroeg voorbeeld (1835) van neo-Italiaanse renaissance in Brussel. Ze was geïnspireerd op de palladiaanse villa's uit de 16de eeuw, meer bepaald op de Villa Rotonda (nabij Vicenza) (afb. 11). Architect Auguste Castermans nam dit gebouw trouwens op in zijn platenalbum *Parallèle des maisons de Bruxelles et des principales villes de la Belgique construites depuis 1830 jusqu'à nos jours, uitgegeven vanaf 1852*.

De snelle verstedelijking van de Brusselse randgemeenten vanaf de jaren 1840 veranderde de tot dan landelijke omgeving van deze recent gebouwde landhuizen, die 'gerecycleerd' werden. De villa Cazeaux werd in 1868 gesloopt. Het domein werd verkaveld en opgesplitst in percelen.

Afb. 8

Vista van de Broederschapstraat naar de Sint-Jan-en-Sint-Niklaaskerk, Schaarbeek (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

Afb. 10

Koninklijke Sint-Mariakerk, Koninginneplein, Schaarbeek (A. de Ville de Goyet, 2005 © GOB).

Afb. 9

Koningstraat ter hoogte van het Congresplein met uitzicht op de Koninklijke Sint-Mariakerk, postkaart begin 20ste eeuw (verz. Belfius Bank- Académie royale de Belgique © ARB-GOB)

FRANÇOIS LORENT, *Vue de la place Royale, 1778, detail (Museum van de Stad Brussel)*

Wie op het einde van de 18de eeuw het Koningsplein bereikte langs de Hofberg trof een plaats aan die de klassieke oudheid opriep, met het standbeeld van gouverneur-generaal Karel van Lotharingen voorgesteld als Romeins *imperator*, d.i. als legerleider gekleed met *thorax* (lederen of bronzen borstharnas dat de vorm van het lichaam volgde), *paludamentum* (mantel van de zegevierende *imperator*), gordel waaraan een zwaard hing, *pteryges* (in stroken gesneden leren

voorschoot) en *caligae* (sandalen). Dat standbeeld werd centraal op het Koningsplein geplaatst voor de gevel van de Sint-Jacob op Koudenbergkerk, die opgevat was als een antieke tempel met haar imposante zuilenportaal (het eerste in Brussel) samengesteld uit zes monumentale Korinthische zuilen die een driehoekig fronton schraagden. Het portaal werd overspannen door een tongewelf versierd met cassetten en rozetten. De vier portieken met drie bogen die de

hoeken van het plein afsloten, riepen op kleinere schaal de herinnering op aan de Romeinse triomfbogen. De achterkant van het portiek dat uitgeeft op de vroegere Hofberg (huidige Museumstraat) bevat het grootste aantal antieke motieven: de centrale doorgang wordt geflankeerd door twee gecanneleerde Dorische zuilen die een klassiek hoofdstel dragen met kraagstenen, triglifien, druppels (*guttae*) en metopen met rozetten in het fries.

Zicht van het Koningsplein, Brussel. Tekening van François Lorent, eind 18de eeuw (© MSB).

DE ANTIEKE VORMENTAAL

De Kruidtuin (1826-1829), gebouwd door T.-F. Suys en P.-F. Gineste op de hoek van de Koningsstraat en de buitenlanen, is een opmerkelijk voorbeeld van hoe de antieke vormtaal werd toegepast in het kader van een nieuwe architecturale typologie die gebruik maakt van moderne materialen en technieken (ijzer en glas voor de broeikas). De centrale rotonde (kleine ronde tempel) bestaat uit een colonnade van zestien zuilen met Ionisch kapiteel, terwijl de twee zijpaviljoenen elk zes zuilen van hetzelfde type bevatten. Het geheel wordt bekroond met een hoofdstelfries en een kroonlijst met gootklossen. Het toegangsportaal

in de Koningsstraat, dat uit drie rondboogarcaden bestaat, werd door Suys ontworpen tijdens uitbreidingswerken in de jaren 1840-1850. Het heeft vier

halfzuilen met Ionisch kapiteel die op de hoeken worden aangevuld door een pilaster van dezelfde orde.

Portaal van de Kruidtuin aan de Koningsstraat (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

DE NEOCLASSICISTISCHE INTERIEURDECORATIE

De interieurdecoraties van het Hôtel Errera en het Hôtel de Ligne behoren tot de boeiendste voorbeelden van neoclassicistische woninginrichting. In het Hôtel de Ligne treffen we motieven aan ontleend aan de Pompeïsche grotesken en muurschilderingen, meer bepaald in de beschildering van de pronksalons op de eerste verdieping, die waarschijnlijk uit de Hollandse tijd dateert. Het gaat om een geheel van zeven vertrekken, trouwens de 'Pompeïsche salons' genoemd, die decoratieve beschilderingen in trompe-l'œil bevatten, naast allegorieën en mythologische taferelen verbonden door grotesken. Sommige taferelen stellen de Trojaanse oorlog voor, andere de Muzen of de triomf van Neptunus. Ook in het Hôtel Errera bevinden zich op de tweede verdieping siermotieven geïnspireerd op Pompeïsche fresco's. Deze woning bewaart trouwens in de meeste van haar salons zeer rijke beeldhouwde decors in antieke stijl (zuilen, rozetten, médaillons, guirlandes van loof, fruit en bloemen, festoenen, modillons, pilasters, trigliefen, druppels, enzovoort) waarvan de motieven teruggaan op voorwerpen die gevonden werden bij opgravingen op antieke sites: parfumbranders, hoornen des overvloeds, vazen, urnen, driepoten, sarcofagen, altaren, lieren, maskers, bachusstaven, pijlen, roedenbundels, pijlkokers, trofeeën, toortsen, enzovoort. Dit herenhuis bevat ook meerdere muurschilderingen waarvan de onderwerpen ontleend zijn aan de antieke mythologie (voornamelijk taferelen met Apollo, Dionysos en Eros).

De Spiegelzaal van het Hôtel Errera (© KIK-IRPA).

De gele salon van het Hôtel de Ligne (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

De villa maakte plaats voor stedelijke rijwoningen naar het ontwerp van architect Antoine Mennessier, die opnieuw neoclassicistische en andere historische stijlen vermengde. Een dubbel herenhuis van zeven traveeën in neorenaissancestijl (nrs. 294-296, voormalig Hôtel de Mesnil, bekend als Hôtel Puccini) (afb. 12) werd langs weerszijden geflankeerd door een neoclassicistische burgerwoning van drie traveeën, oorspronkelijk identiek aan elkaar (nrs. 292 en 298). Bepaalde materialen van de vroegere villa Cazeaux werden door Mennessier hergebruikt. In Hôtel Puccini, bijvoorbeeld, zijn dat de vijf tabernakelvensters omlijst door zuilen met Korintisch kapiteel onder een driehoekig fronton op de bel-etage en de doorlopende attiekbalustrade in gehouwen steen. De twee oorspronkelijk identieke burgerhuizen zijn op uiteenlopende wijze geëvolueerd: de woning op nr. 292 is met een verdieping verhoogd en het balkon is rond de overgang tussen 19de en 20ste eeuw vervangen door een erker (afb. 13).

WIJZIGING, VERBOUWING EN RECONSTRUCTIE VAN NEOCLASSICISTISCHE GEBOUWEN

Vanaf de 19de eeuw, soms nauwelijks een of twee generaties na te zijn gebouwd, werden de gebouwen langs de Koningstraat verbouwd, gemoderniseerd en 'gerecycleerd' in antwoord op de veranderde smaak, nieuwe gebruiken of de bevolkingstoename. Soms werd alleen de gevel gewijzigd (vernieuwing van de decoratie, toevoeging van een balkon of erker), soms ging het om een grondiger verbouwing (verhoging van de bovenste verdiepingen om meer binnenruimte te creëren, installatie van een winkelpui op de begane grond), soms zelfs om een volledige reconstructie. Veel gevels werden omstreeks de

Afb. 11

De villa Cazeaux, omstreeks 1835, naar de plannen van T.F. Suys (© SAB).

eeuwwisseling (19de-20ste eeuw) op het niveau van de bel-etage gewijzigd door de toevoeging van een erker die uit de vlakke gevel naar buiten stak en vaak door een balkon bekroond werd. In de Koningstraat zijn er talrijke voorbeelden, onder andere op de nrs. 233-235, twee herenhuizen uit de jaren 1830 die in de jaren 1890 verhoogd werden met een verdieping en elk voorzien van een kleine erker met bekronend balkon (afb. 14).

Hoewel de meeste ingrepen een meer eclectisch uitzicht gaven aan de neoclassicistische gevels, waren er andere die eerder voor de art nouveau opteerden. Dat is het geval met het huis aan de Koningstraat 13, dat in 1896 een winkelpui in art-nouveau-stijl kreeg van architect Paul Hankar, en het voormalige Hôtel Cohn-Donnay (vandaag brasserie-restaurant *De Ultieme Hallucinatie*), dat door architect Paul Hamesse grondig verbouwd werd in 1904, zowel langs binnen als langs buiten, onder meer door de neoclassicistische gevel uit te breiden met een art-nouveau-erker en bekronend balkon met siersmeedwerk in dezelfde stijl.

Het is interessant te noteren dat de meeste wijzigingen en verbouwingen die in de 19de en het begin van de 20ste eeuw werden uitgevoerd een zekere homogeniteit bewaren ten opzichte van de neoclassicistische gevels, en dit dankzij de bepleistering en het behoud van neoclassicistische compositie. Van sommige woningen is de evolutie complexer en minder homogeen, zoals bij het grote neoclassicistische herenhuis op de nrs. 300-302 van de Koningstraat, dat eerst werd verhoogd met een halve verdieping en vervolgens opgesplitst in aparte woningen die elk anders zouden evolueren. Alleen bij de gevel van nr. 300 werd de decoratie van de ramen vernieuwd en werd een centraal balkon toegevoegd dat overigens de coherentie en de leesbaarheid van het geheel zou wijzigen. Het voormalige Hôtel Boël (Koningstraat 288) is dan weer een mooi voorbeeld van volledige heropbouw in eclectische stijl, in 1913, van een neoclassicistisch herenhuis dat vijftig jaar eerder, in 1863, was opgetrokken. Op de voorgevel domineert de neo-Lodewijk XVI-stijl, op de achtergevel neo-Vlaamse renaissance.

Afb. 12

Koningsstraat nrs. 294-296, Sint-Joost-ten-Node, voormalig Hôtel de Mesnil bekend als Hôtel Puccini (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

Afb. 13

Koningsstraat nrs. 286-298, Sint-Joost-ten-Node. Opeenvolging van gebouwen op het vroegere domein van de villa Cazeaux (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

Afb. 14

Koningsstraat nrs. 233-235 (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

DIVERSITEIT VAN STIJLEN EN EENHEID VAN DE STEDELIJKE RUIMTE

Ondanks de diversifiëring van de stijlen, op het einde van de 19de eeuw, vertoont de Koningsstraat een opmerkelijke homogeniteit. Verschillende elementen hebben bijgedragen tot de constructie van haar identiteit.

Zo zijn de opeenvolgende interventies vaak uitgevoerd met een zekere zin voor overgang, zoals Mennessier die het eclecticisme op een gematigde manier introduceerde. Ten tweede vertonen de gebouwen, ondanks hun stijlverschillen, een grote typologische gelijkenis. Aan de twee uiteinden van de Koningsstraat treedt de eclectische Sint-Mariakerk in dialoog met de classicistische kerk van Sint-Jacob op Koudenberg (waaraan Suys in 1849 een nieuwe bekroning toevoegde om het gebouw zichtbaar te maken vanuit het perspectief van de Koningsstraat). Over de hele lengte van de straat domineren prestigieuze woningen: de neorenaissancepaleizen uit de tweede helft van de 19de eeuw beantwoorden aan de neoclassicistische

aristocratische herenhuizen uit het einde van de 18de eeuw. Ook herdenkingsmonumenten markeren deze as: Karel van Lotharingen gekleed als Romeins *imperator* op het Koningsplein, generaal Belliard op de hoek van de Baron Hortastraat (afb. 15) en Leopold I in eigentijdse kleding boven op de Congreskolom.

Meer nog dan de architectuur zijn het de stedenbouwkundige kenmerken van de Koningsstraat die voor eenheid zorgen. Hoewel aangelegd in drie opeenvolgende fasen op het grondgebied van drie gemeenten heeft deze straat, in toepassing van de neoclassicistische stedenbouwkundige regels, een rechtlijnig tracé waar over een lengte van twee kilometer alle gevels perfect zijn uitgelijnd. Het vormde destijds het langste stedelijke perspectief van Brussel. We merken op dat, als teken van een nieuwe gevoeligheid voor het stadsgezicht, de straat onderbroken werd door vluchtpunten en panorama's op de benedenstad: ter hoogte van de *place Belle-Vue* (huidige Paleizenplein), de *place des Panoramas* (huidige Congresplein), de Kruidtuin en aanvankelijk ook het Koninginneplein, dat

toen *place du Beau Site* werd genoemd. Het profiel van de 20 meter brede weg bleef ook over de hele lengte van twee kilometer gelijk, met een rijweg geflankeerd door trottoirs (de eerste in Brussel!). De Koningsstraat was in de eerste plaats een stedenbouwkundige operatie die de stedelijke ruimte structureerde, waarbinnen de historische stijlen zich konden ontwikkelen gedurende de hele 19de eeuw, van neoclassicisme tot eclecticisme. Die stedenbouwkundige eenheid werd nog versterkt door de officiële benaming van de straat en de omliggende ruimten. In 1851 werden de verschillende weggedeelten (*rue Royale*, *rue Royale Neuve*, *rue Royale Extérieure*) afgeschaft en vervangen door het uniforme *rue Royale*. Die beslissing werd op hetzelfde moment nog kracht bijgezet door de beslissing van de gemeentebesturen van Brussel, Sint-Joost-ten-Node en Schaarbeek om de nummering van de huizen te laten doorlopen van het Koningsplein tot aan het Koninginneplein. Wat de namen betreft van de pleinen op de twee uiteinden van de straat – Koningsplein en Koninginneplein – die waren tegelijk teken van symmetrie en bevestiging van hun intrinsieke

band met de Koningsstraat, en ze versterkten het prestige van de buurt door de verwijzing naar het koningshuis.

Achter het Koninginneplein kregen nieuwe straten ook benamingen die hun band met de Koningsstraat aangaven. De eerste, de Paleizenstraat, vormde een nieuw gedeelte van het toekomstige Koninklijk Tracé naar Laken, dat de twee koninklijke residenties zou verbinden (tracé in zijn geheel gevormd door de Koningsstraat, de Paleizenstraat en de Koninginnelaan). De tweede, de Koninklijke Sint-Mariastraat, werd aangelegd op het grondgebied van Schaarbeek en ligt volledig in de as van de Koningsstraat, met identieke stedenbouwkundige kenmerken (breedte, wegprofiel) en een vergelijkbare stilistische evolutie (eerste neoclassicistische gedeelte gevolgd door verlengingen waar woningen in andere historische stijlen werden gebouwd) (afb. 16).

De homogeniteit en de identiteit van de Koningsstraat werden ten slotte ook versterkt door de maatschappelijke gebeurtenissen die er zich afspeelden. In de 19de eeuw was deze straat een mondaine ontmoetings- en wandelplaats, te voet of per koets, die het park verbond met de ringlanen en de Kruidtuin. Dat mondaine verkeer kreeg nog een extra dimensie door de frequente verplaatsingen van leden van de koninklijke familie die via de Koningsstraat naar het paleis in Brussel of het kasteel van Laken reden.

Naast de gevels die de recyclage van historische stijlen vanaf het neoclassicisme demonstrieren, biedt de Koningsstraat dus een complex en coherent stedelijk landschap dat tegelijk getuigt van de architectuur, de stedenbouw en de maatschappelijke verhoudingen tijdens de 19de eeuw.

Vertaald uit het Frans

Afb. 15

Zicht vanaf de dreef van het park naar het standbeeld van generaal Belliard, lithografie uit DE SMEDT, B., *Le Parc de Bruxelles ancien et moderne*, Bruxelles, 1847 (privéverz.).

Afb. 16

Schaarbeekse Poort met doorkijk naar de Koningsstraat in de richting van de kerk van Sint-Jacob op Koudenberg, vroeg-19de-eeuwse lithografie (privéverz.).

BIBLIOGRAFIE

Inventarissen van het bouwkundig erfgoed (Brussel, Sint-Joost-ten-Node, Schaarbeek).

ROGGEMANS, M.-L. (red.), *Koninklijk tracé. Enkele beschouwingen over stedelijke kunst*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1995.

VANDENDAELE, R. (red.), *Poelaert en zijn tijd*, Gemeentekrediet, Brussel, 1980.

NOTEN

1. GAUTIER, F., *Le nouveau Conducteur dans Bruxelles et ses environs*, 2de uitgave, C.J. De Mat en H. Remy, Brussel, 1827, p. 150.
2. JOANNE, A., *Guide du voyageur en Europe*, 2de uitgave, L. Hachette & Ce 1867, Parijs, p. 244.
3. GOEDLEVEN, E., *Het Hotel Errera. Ambtswoning van de Vlaamse regering te Brussel*, Davidsfonds, Leuven, 2003 en *Le Parlement de la Communauté française de Belgique*, La Renaissance du Livre, Doornik, 2003.
4. Over de beeldhouwwerken in het Park van Brussel, zie DUQUENNE, X., *Le parc de Bruxelles*, CFC-Éditions, 1993, Brussel, pp. 99-113 en LOIR, Ch., 'L'art antique dans la rue! Le quartier Royal à Bruxelles au tournant des XVIIIe et XIXe siècles', in TSINGARIDA, A. en VERBANCK-PIÉRARD, A. (red.), *L'Antiquité au service de la modernité? La réception de l'Antiquité classique en Belgique au XIXe siècle*, Le Livre Timperman, Brussel, 2008, pp. 307-339.
5. VALCKE, S., 'T.-F. Suys (1783-1861), architecte de la maison et des ateliers du peintre F.-J. Navez', in *Maisons d'hier et d'aujourd'hui*, 103 (1994), pp. 41-47 en LOIR, Ch., *Bruxelles néoclassique: mutation d'un espace urbain 1775-1840*, CFC Éditions, Brussel, 2009, pp. 174, 197-199.
6. 'Het is de woning van een kunstenaar en niet van een bedaarde rentenier.' Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II, 70 C, I, f° 276, brief van Suys aan Navez, 29 juni 1824.
7. 'Wat verstaan ze onder dispaaraat? Een beetje hoger bouwen dan de bureu, is dat dispaaraat in hun ogen? Ik zou denken dat het de monotonie van de lijnen alleen maar kan doorbreken ... maar goed, het is onbegonnen werk om hen dat aan het verstand te brengen. Laten we hen maar zo veel mogelijk hun zin geven.' *Ibidem*, f° 275, brief van Suys aan Navez, 21 juni 1824.
8. 'Ik ben van mening dat wanneer particulieren de openbare weg niet belemmeren ze toelating moeten krijgen om hun fantasie te volgen. Ik noem als voorbeeld de heer Navez, schilder, die in de

Koningsstraat een huis heeft laten bouwen in Italiaanse stijl.' *Moniteur Belge*, 3de jaargang, nr. 51, 20 februari 1835.

9. 'De stijl waartoe deze architectuur behoort valt moeilijk te benoemen; een ernstige fout in de ogen van sommige "archeologen" die graag zien dat onze kunstenaars slaafs de kleinste details navenen van de stijlen die zij gedefinieerd hebben, en die een afschuw hebben voor wat ze hybride architectuur noemen. Deze geleerden wijzen erop dat in het algemeen profielen, balustrades, kroonlijsten, enzovoort, tot de Italiaanse renaissance behoren, maar de gewelfde consoles, de balkonbalustrades met vlechtwerk, enzovoort, tot de Franse

renaissance. Met alle respect voor de modellen van de kunst, maar wij gaan niet akkoord met zo'n principiële kritiek; zoals men terecht zegt: "*choix de pensées est invention*", zo is er ook genie vereist om diverse elementen samen te voegen tot een bevredigend geheel.' VERSLUYS, C.D., 'Revue de Bruxelles', *Journal belge de l'Architecture et de la Science des Constructions*, 1853, pp. 7-8.

10. SAMUEL-GOHIN, V., 'L'érection de l'église Sainte-Marie de Schaarbeek "dans le plus bel endroit de la capitale". Querelles et polémiques autour d'un symbole', *Archives des Sciences sociales des Religions*, 165 (januari-maart 2014), pp. 23-45.

Variations on a theme: Koningsstraat and Neoclassicism

Built at the end of the 18th century as part of the development of the Royal quarter, the Koningsstraat marks the advent of Neoclassicism in Brussels. This style, inspired by Antiquity, was still dominant during the subsequent extensions to the Koningsstraat, from Leuvenseplein to Schaarbeekse Poort (1822), and then from the latter to Koninginneplein (1828) on the territories of Schaarbeek and Sint-Joost-ten-Node. During the second half of the 19th century, the construction of the Congresplein, the building of a church on the Koninginneplein, the reconstruction of a number of buildings as part of the general clean-up of the Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw quarter and the gradual, one-by-one modernisation of Neoclassic houses by private individuals went hand-in-hand with a wide diversification of the sources of artistic inspiration. The fruit of these different architectural and urban planning strata, Koningsstraat offers a varied sample of the architecture of historical styles from the end of the 18th century to the start of the 20th century.

Despite the diversity of styles, the urban space presents a remarkable homogeneity lent by a number of different elements that also play a part in the creation of its identity. The whole length of the thoroughfare, interspersed regularly by commemorative monuments, is dominated by prestigious residences. Even more so than the architecture, it is the urban planning characteristics of the thoroughfare that give it its overall unity. Though built in three successive phases on the territories of three different municipalities, the Koningsstraat, by applying the rules of Neoclassic urban planning, presents an arrow-straight route of two kilometres on which every façade is perfectly aligned with its neighbour, making it the longest urban perspective in Brussels. It is first and foremost an urban planning operation that structures an urban space which would, over the course of the whole 19th century, see itself blossom with a range of historical styles, from Neoclassicism to Eclecticism.

COLOPHON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseqque, Cecilia
Paredes en Brigitte Vander Bruggen.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Leseqque

COORDINATIE VAN DE ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Jean-Marc Basy,
Guy Bovyn, Guy Conde-Reis,
Thomas Coomans, Georges De Kinder,
Jan De Maeyer, Paula Dumont, Claudine
Houbart, Christophe Loir, Cristina Marchi,
Leen Meganck, Benoît Mihail,
Barbara Pecheur, Daniela N. Prina,
Christophe Van Gerrewey,
Brigitte Vander Bruggen,
Eugène Warmenbol, Eva Weyns.

VERTALING

Erik Tack, Citracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Leo Camerlynck, May Enklaar,
Wim Kenis, Griet Meyfroots,
Koenraad Raeymaekers,
Maarten Robberechts, Coralie Smets,
Tom Verhofstadt en de leden van
het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

IPM Printing sa

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Baumschlager Eberle, Ricardo Bofill,
Grégory Creten, Martine De Maeseneer,
Kevin De Vlieter, Jaspers-Eyers
Architects, Marius Grootveld,
Lucien Kroll, Jan Pollers, Claudia Schwind,
Anne Somers.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en
Geschiedenis
KVS – Koninklijke Vlaamse Schouwburg
MSB – Museum van Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel
VUB – Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2016/6860/012

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.